

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.61:347.62

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.4/02>

Сидоренко Д.І.

ТОВ «Комерсант-Україна»

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ СІМЕЙНОГО ОBOB'ЯЗКУ У ДОКТРИНІ СІМЕЙНОГО ПРАВА

В науковій статті автор провів наукове дослідження різних підходів до розуміння та інтерпретації поняття сімейного обов'язку в сучасній доктрині сімейного права. Автор зазначає, що сімейний обов'язок у правовій доктрині визначається як вид та міра необхідної поведінки учасника сімейних відносин, як зобов'язання, які покладені на конкретну особу в силу сімейних відносин, на підставі наявності кровного споріднення, шлюбу, усиновлення та інших підстав, які спричиняють виникнення сімейних прав, а отже – і сімейних обов'язків. У статті визначається, що правова природа сімейного обов'язку передбачає наявність у нього таких ознак: індивідуалізованість (наявність та зміст відповідного сімейного обов'язку залежить від правового статусу учасника сімейних відносин); визначеність в сімейному законодавстві або договорі; зміст суб'єктивного сімейного обов'язку залежить від характеру правовідносин, у яких перебувають суб'єкти, наприклад, подружжя, батьки і діти, тощо; невиконання сімейних обов'язків може тягнути за собою певні юридичні наслідки, зокрема, юридичну відповідальність майнового (штраф, пеня, стягнення заборгованості по аліментах), так і немайнового (позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, втрата права на утримання, тощо); тісний зв'язок із сімейними правами (сімейний обов'язок нерозривно пов'язаний із суб'єктивними сімейними правами. Вони перебувають у взаємодії: право однієї особи відповідає обов'язку іншої). Для сімейного обов'язку особистого характеру притаманна невідчужуваність, тобто такий обов'язок не може передаватися, не може виникати, змінюватися або припинятися за згодою подружжя або батьків між собою або між дітьми. У науковій статті також зазначено, що носієм суб'єктивного сімейного обов'язку є будь-який учасник сімейних відносин, однак виконання сімейного обов'язку покладається лише на того учасника сімейних відносин, який не визнаний недієздатним (в такому випадку сімейний обов'язок виконує опікун). При цьому, якщо мова йде про виконання сімейного обов'язку особистого немайнового характеру, то у разі визнання його носія недієздатним, він припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання.

Ключові слова: сімейне право, сімейний обов'язок, виконання сімейного обов'язку, учасник сімейних відносин, сімейні відносини.

Постановка проблеми. Сім'я – це фундамент суспільства, осередок любові, взаємної підтримки та спільного життя. Саме в рамках сімейних відносин в їх учасників виникають численні права та обов'язки, які виникають із факту перебування у сім'ї, наявності зареєстрованого шлюбу, споріднення або усиновлення. Вказані юридичні факти зумовлюють набуття учасниками сімейних відносин, що виникають, цілої низки взаємних прав та обов'язків, пов'язаних із забезпеченням тур-

боти про інших учасників, виховання дитини, її розвитку, спілкування одного із учасників сімейних відносин з іншими, забезпечення утримання того з учасників сімейних відносин, який через вік, стан здоров'я або з інших поважних причин не може утримувати себе самостійно, реалізацію майнових прав, що виникають із факту володіння спільним майном, в тому числі набутим за час спільного проживання у сім'ї. Поняття сімейного обов'язку учасника сімейних відносин

є одним із ключових понять сімейного права; ця категорія визначає сутність взаємовідносин між членами сім'ї, охоплює не лише юридичні, але й морально-етичні аспекти, які регулюють поведінку осіб у сімейних відносинах. Сімейний обов'язок можна розглядати як комплекс правових норм, що встановлюють відповідальність членів сім'ї один перед одним. В той же час, сімейне законодавство України достатньо коротко визначає правову природу сімейного обов'язку; в ньому відсутні як визначення поняття такого обов'язку, як критерії, що дозволяють визначити які саме обов'язки учасників сімейних відносин відносяться до категорії сімейних обов'язків. Сімейне законодавство докладно визначає окремі сімейні обов'язки, однак не містить універсальної правової норми, яка визначає сутність та правову природу сімейного обов'язку учасника сімейних відносин. Вище викладене свідчить, що питання про межі та зміст сімейного обов'язку є своєчасним та актуальним для науки сімейного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сімейного обов'язку учасників сімейних відносин досліджувалася рядом науковців, таких як І. В. Апопій, М. І. Байрачна, В. І. Борисова, В. А. Ваграс, І. В. Жилінкова, О. І. Лук'янчук, З. В. Ромовська, І. Л. Сердечна, В. І. Труба, С. Я. Фурса, О. І. Харитонова, В. М. Чернега. В той же час, даними науковцями питання правової природи сімейного обов'язку досліджене недостатньо, зберігається дискусія у цій сфері, що зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження поняття та правової природи сімейного обов'язку учасника сімейних відносин.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження різних підходів до розуміння та інтерпретації поняття сімейного обов'язку в сучасній доктрині сімейного права.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Сімейного кодексу України (надалі по тексту – СК України) сімейне законодавство здійснює правове регулювання сімейних відносин, в тому числі врегульовує особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. При цьому, відповідно до ст. 15 СК України сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу. Виняток становлять випадки, коли особа визнана недієздатною, в такому випадку

її сімейний обов'язок особистого немайнового характеру припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання, а майновий обов'язок виконує опікун. Сімейне законодавство допускає можливість виконання сімейних обов'язків неповнолітніми учасниками сімейних відносин як батьками, але у ст. 16 СК України визначається обов'язок батьків таких учасників у здійсненні ними сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків [1].

Говорячи про визначення сімейного обов'язку, як уже зазначалося вище, у СК України немає уточнення, що слід вважати сімейним обов'язком, тому слід звернутися до сімейно-правової доктрини щодо цього питання.

Обов'язок в цілому у правовій доктрині визначається як: запропонована зобов'язаній особі і забезпечена можливістю державного примусу міра необхідної поведінки, якою вона повинна слідувати в інтересах уповноваженої особи; як необхідна (правомірна) поведінка, також вид і міра такої поведінки; як встановлена законодавством та забезпечена державною владою міра необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, що реалізується як у формі добровільного, так і примусового виконання та дотримання приписів правових норм [2, с. 68]; як вид та міра необхідної поведінки, яку від особи вимагає закон, договір, звичай ділового обороту, норми моралі; це владний імператив, відступ від якого є правопорушенням [3, с. 213].

Говорячи про те, яким чином поняття сімейного обов'язку визначене у сімейно-правовій доктрині, можемо зазначити на наявності дискусії у питанні як визначення поняття такого обов'язку, так і його правової природи.

Зокрема, М. І. Байрачна зазначає, що наявність взаємних прав та обов'язків між членами сім'ї є основною ознакою для юридичного визначення сім'ї. В цьому випадку мова йде саме про ті права та обов'язки, які впливають із сімейних відносин, тобто регулюються сімейним законодавством. Можна з упевненістю стверджувати, що не існує просто сімейних прав та обов'язків. Для виникнення таких прав та обов'язків необхідно, щоб між жінкою та чоловіком виникли сімейні правовідносини. Підставами яких є шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші підстави, не заборонені законом, і які не суперечать моральним засадам суспільства. З цього впливає той факт, що якщо між особами не укладено шлюб, немає кровного споріднення, вони не пов'язані між собою як усиновлювач та усиновлена, вони не проживають однією сім'єю, не ведуть

спільний побут, у них не виникає сімейних прав та обов'язків [4, с. 25–26]. Сімейні обов'язки учасників сімейних відносин поруч із їх сімейними правами є змістом сімейних відносин, що виникають між їх учасниками на підставі кровного споріднення, шлюбу, усиновлення, інших взаємних сімейних зв'язків, які не суперечать моральним засадам суспільства [5, с. 391].

З. В. Ромовська визначає сімейний обов'язок як вид та міру необхідної поведінки, яку особа (учасник сімейних відносин) зобов'язана (повинна, мусить) вчинити. Носієм сімейного обов'язку є повнолітня, повністю дієздатна особа, за окремими винятками – носієм обов'язку з утримання особи може бути й недієздатна особа, а батьківських обов'язків – також малолітня чи неповнолітня особа. Науковець визначає, що сімейний обов'язок може виникати як безпосередньо із положень сімейного законодавства, так й з сімейного договору [6, с. 56–58].

Аналогічно, В. М. Чернега визначає, що сімейні права та обов'язки виникають із актів законодавства, договорів, домовленостей, а в деяких випадках також із звичаїв (звичаїв національної меншини, місцевого звичаю), що є правозгідними (такими, що не суперечать сімейному законодавству та моральним засадам суспільства). Учасники сімейних відносин можуть мати особисті та майнові суб'єктивні сімейні обов'язки. Свої обов'язки учасники сімейних відносин здійснюють різними способами: здійснення активних дій; утримання від здійснення активних дій. Якщо невиконання особистих обов'язків учасників сімейних відносин у випадках, передбачених в законі, може припинитися або не зумовлювати відповідних наслідків, то невиконання сімейного обов'язку майнового характеру не допускається. Адже, на відміну від особистих, майнові обов'язки можуть виконуватися незалежно від самого носія такого обов'язку за допомогою інших суб'єктів. Невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку може бути підставою для застосування відповідних правових наслідків, що можуть визначатися в: нормах СК України; домовленості, договорі сторін. Наслідки невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку можуть мати: особистий характер, коли негативний вплив відбувається на особисту сферу зобов'язаної особи; майновий характер, якщо такий вплив здійснюється на майнову сферу зобов'язаної особи [7, с. 116–117].

Як вид та міру належної поведінки визначає поняття суб'єктивного сімейного обов'язку

й І. В. Жилінкова. На її думку, виконання сімейного обов'язку здійснюється шляхом здійснення активних дій (передусім це стосується таких сімейних обов'язків як обов'язок щодо надання утримання дитині, іншому з подружжя, виховання дитини, створення умов для її навчання та розвитку), однак окремі сімейні обов'язки навпаки передбачають обов'язок утримуватися від певних дій (наприклад, обов'язок опікуна не перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, обов'язок того з батьків, із яким проживає дитина, не чинити перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у вихованні дитини). Ключовим у правовій природі сімейного обов'язку є те, що він може бути виконаним лише особисто, оскільки є тісно пов'язаним з особою і не може бути перекладеним на іншу особу [8, с. 63].

На думку О. І. Харитонові, сімейний обов'язок може бути визначений як адресована особі вимога певної поведінки, що ґрунтується на положеннях закону або договору учасників сімейних відносин. Сімейні обов'язки є персональними (пов'язані із певною особою) та невідчужуваними (не можуть бути перекладені на іншу особу). У разі втрати учасником сімейних відносин дієздатності виникає неможливість виконання нею обов'язків особисто, оскільки така особа втрачає право вчиняти дії з юридичними наслідками, тому припиняється можливість виконання сімейних обов'язків особистого немайнового характеру; з іншого боку у разі, якщо сімейний обов'язок є майновим, можливість виконання такого обов'язку зберігається і у разі визнання його носія недієздатним. В такому випадку виконання сімейного обов'язку майнового характеру здійснюється законним представником такої особи – її опікуном [9, с. 36–37].

Про невідчужуваність сімейних обов'язків зазначає В. А. Ватрас. На його думку, сімейні права та обов'язки настільки тісно пов'язані з особою, яка ними наділена, що не можуть бути передані іншими особам ані добровільним (купівля-продаж, дарування, міна), ані примусовим шляхом, за винятком застосування сімейно-правових санкцій (наприклад, позбавлення батьківських прав). Причому в окремих випадках, у разі їх застосування, особа втрачає виключно сімейні права, а не обов'язки, оскільки за нею зберігається обов'язок утримувати дитину (ч. 2 ст. 166 СК України) [10, с. 48–49]. Наприклад, український учений В. С. Гопанчук, характеризуючи специфіку сімейних правовідносин, зазначає, що сімейні права та обов'язки не можна відчужувати, передавати, купувати, продавати або дарувати [11, с. 13].

Як зазначає І. В. Апопій, суб'єктивний сімейний обов'язок – це передбачений нормами об'єктивного права ступінь належної поведінки суб'єкта – учасника сімейних відносин. Авторка також визначає дві групи сімейних обов'язків – активних, тобто обов'язків вчинити певні дії, та пасивних, тобто обов'язків утриматися від певних дій [12, с. 31–32].

Відповідно до сімейного законодавства, права і обов'язки між учасниками сімейних правовідносин поділяються на дві групи: особисті та майнові. Такий поділ відповідає класифікації сімейних правовідносин за їх змістом і заснований на тому, що майнові права і обов'язки мають економічний зміст, а особисті права і обов'язки такого змісту позбавлені. Особисті права і обов'язки будь-яких учасників сімейних правовідносин є невідчужуваними і не можуть передаватися, вони не можуть виникати, змінюватися або припинятися за згодою подружжя або батьків між собою або між дітьми. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника [13, с. 236].

Можна погодитися із думкою С. Я. Фурси, відповідно до якої існує зв'язок між сімейними правами та обов'язками. Як правильно вказує науковець, у структурі абсолютних та відносних сімейних відносин із певним суб'єктивним правом кореспондується відповідний суб'єктивний обов'язок. Так, абсолютному сімейному праву учасника сімейних відносин кореспондує пасивний сімейний обов'язок кожного не порушувати права особи щодо створення сім'ї (ст. 4 СК України), свободи волевиявлення щодо вибору дружини, чоловіка та укладення шлюбу (ст. 24 СК України), реалізації особою репродуктивної функції з метою народження дитини та здійснення нею права на батьківство чи материнство (ст. ст. 49, 50 СК України) тощо. Приміром, той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини (ст. 157 СК України). У відносних сімейних відносинах із конкретним суб'єктивним сімейним правом однієї особи співвідноситься суб'єктивний обов'язок іншої, що головним чином виявляється у вчиненні нею активних дій. Так, обов'язок батьків щодо утримання дитини до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК України) кореспондується із

обов'язком повнолітніх дітей піклуватися про батьків, виявляти про них турботу та надавати їм допомогу (ст. 172 СК України) [14, с. 57–58].

Як правильно вказує І. Л. Сердечна, учасники сімейних відносин свої обов'язки виконують різними шляхами. У більшості випадків шляхом вчинення активних дій: батьки зобов'язані виховувати та утримувати дитину, внуки зобов'язані піклуватися про діда, бабу. У правовідносинах між іншими членами сім'ї та родичами не існує обов'язків, які потрібно вчиняти у вигляді утримання від активних дій [15, с. 92]. При цьому, виконання сімейних обов'язків – це вчинення зобов'язаною стороною дій (активна поведінка) або утримання від вчинення дій (пасивна поведінка) щодо реалізації юридичних вимог, встановлених законом або договором [16, с. 38].

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити, що сімейний обов'язок у правовій доктрині визначається як вид та міра необхідної поведінки учасника сімейних відносин, як зобов'язання, які покладені на конкретну особу в силу сімейних відносин, на підставі наявності кровного споріднення, шлюбу, усиновлення та інших підстав, які спричиняють виникнення сімейних прав, а отже – і сімейних обов'язків.

Правова природа сімейного обов'язку передбачає наявність у нього таких ознак: індивідуалізованість (наявність та зміст відповідного сімейного обов'язку залежить від правового статусу учасника сімейних відносин); визначеність в сімейному законодавстві або договорі; зміст суб'єктивного сімейного обов'язку залежить від характеру правовідносин, у яких перебувають суб'єкти, наприклад, подружжя, батьки і діти, тощо; невиконання сімейних обов'язків може тягнути за собою певні юридичні наслідки, зокрема, юридичну відповідальність майнового (штраф, пеня, стягнення заборгованості по аліментах), так і немайнового (позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, втрата права на утримання, тощо); тісний зв'язок із сімейними правами (сімейний обов'язок нерозривно пов'язаний із суб'єктивними сімейними правами. Вони перебувають у взаємодії: право однієї особи відповідає обов'язку іншої). Для сімейного обов'язку особистого характеру притаманна невідчужуваність, тобто такий обов'язок не може передаватися, не може виникати, змінюватися або припинятися за згодою подружжя або батьків між собою або між дітьми.

Носієм суб'єктивного сімейного обов'язку є будь-який учасник сімейних відносин, однак виконання сімейного обов'язку покладається лише на того учасника сімейних відносин, який не визнаний недієздатним (в такому випадку сімей-

ний обов'язок виконує опікун). При цьому, якщо мова йде про виконання сімейного обов'язку особистого немайнового характеру, то у разі визнання його носія недієздатним, він припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання.

Список літератури:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/print>.
2. Лук'янчук О. І. Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України. Дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2019. 193 с.
3. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс. Підручник. К.: ВД «Дакор», 2013. 672 с.
4. Байрачна М. І. Права та обов'язки подружжя за Сімейним кодексом України. Дис. ... докт. філ. Спец. 081 – Право. Харків, 2020. 193 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016 . Т. 12 : Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2021. 480 с.
6. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник. К.: Правова єдність, 2009. 500 с.
7. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин. Дис. ... докт. юр. наук. Спец. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Хмельницький, 2022. 478 с.
8. Сімейне право України: підручник. Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2011. 264 с.
9. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Білоусов Ю. В. та ін., за ред. Є. О. Харитонova. Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 560 с.
10. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин. Дис. ... канд. юр. наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2008. 226 с.
11. Сімейне право України: Підручник. За ред. В. С. Гопанчука. К.: Істина, 2002. 304 с.
12. Апопій І. В. Сімейне право України. К.: Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
13. Труба В. І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2020. 470 с.
14. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Видавець С. Я. Фурса, КНТ, 2008. 1248 с.
15. Сердечна І. Л. Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів. Дис. ... канд. юр.наук. Спец. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Тернопіль, 2017. 254 с.
16. Лепех С. М. Сімейне право України : Навч. посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 318 с.

Sydorenko D.I. ON THE QUESTION OF DEFINING THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF FAMILY OBLIGATION IN THE DOCTRINE OF FAMILY LAW

In the scientific article, the author conducted a scientific study of various approaches to understanding and interpreting the concept of family duty in the modern doctrine of family law. The author notes that family duty in legal doctrine is defined as the type and measure of the required behavior of a participant in family relations, as obligations imposed on a specific person by virtue of family relations, based on the presence of blood kinship, marriage, adoption and other grounds. which cause the emergence of family rights and, therefore, family obligations. The article determines that the legal nature of a family obligation presupposes the presence of the following features: individualization (the presence and content of the corresponding family obligation depends on the legal status of the participant in family relations); certainty in family legislation or a contract; the content of the subjective family duty depends on the nature of the legal relationship in which the subjects are, for example, spouses, parents and children, etc.; failure to fulfill family obligations may entail certain legal consequences, in particular, legal liability of property (fine, interest, collection of alimony arrears) and non-property (deprivation of parental rights, removal of a child from parents without depriving them of parental

rights, loss of the right to maintenance, etc.); close connection with family rights (family duty is inextricably linked with subjective family rights. They are in interaction: the right of one person corresponds to the duty of another). A family duty of a personal nature is inherent in inalienability, that is, such a duty cannot be transferred, cannot arise, change or terminate with the consent of spouses or parents between themselves or between children. The scientific article also states that the bearer of the subjective family duty is any member of the family relationship, however; the fulfillment of the family duty is entrusted only to that member of the family relationship who is not recognized as incapable (in this case, the family duty is performed by guardian). At the same time, if we are talking about the fulfillment of a family obligation of a personal non-property nature, then in the event that its bearer is recognized as incapable, it is terminated due to the impossibility of its fulfillment.

Key words: *family law, family duty, fulfillment of family duty, a member of a family relationship, family relations.*